

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ИЛИМ ҲАМ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛАР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ
ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛАР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕУ ИНСТИТУТЫ

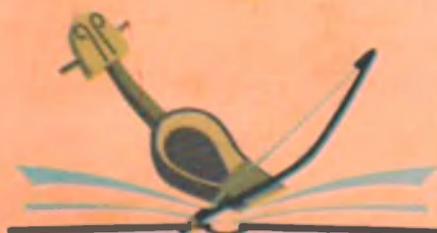

КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЯТ ҲАМ ЖӘМИЙЕТТИ МӘНАҮИЙ ЖАҢАЛАУ МӘСЕЛЛЕРИ
Халық аралық илимий конференция материаллары
15-декабрь 2017-жыл

МУМТОЗ АДАБИЁТ ВА ЖАМИЯТНИ МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАШ МАСАЛАЛАРИ
Халқаро илмий конференция материаллари
15-декабрь 2017-йил

КЛАССИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ВОПРОСЫ ДУХОВНОГО ОБНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА
материалы международной научной конференции
15 декабря 2017 года

CLASSICAL LITERATURE AND ISSUES OF SPIRITUAL RENEWAL OF THE SOCIETY
PROCEEDINGS
of the International Scientific conference
15 December, 2017

Ўзбекистон Республикасы Илим ҳам технологиялар агентлиги

Ўзбекистон Республикасы Илимлар академиясы

Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлар илим-изертлеу институты

**КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЯТ ҲӘМ ЖӘМИЙЕТТИ
МӘНАҰЙИ ЖАҢАЛАҰ МӘСЕЛЕЛЕРИ**

**Халық аралық илимий конференция
МАТЕРИАЛЛАРИ**

**МУМТОЗ АДАБИЁТ ВА ЖАМИЯТНИ
МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАШ МАСАЛАЛАРИ**

**Халқаро илмий конференция
МАТЕРИАЛЛАРИ**

PROCEEDINGS

of the International Scientific conference

**CLASSICAL LITERATURE AND ISSUES
OF SPIRITUAL RENEWAL OF SOCIETY**

**КЛАССИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ВОПРОСЫ
ДУХОВНОГО ОБНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научной конференции**

НОКИС – NUKUS

«Илим» – 2017

средством передачи социального опыта, накопленного прежними поколениями. Понимание всего этого ведет к эффективным и

системным действиям по формированию этих качеств в условиях современного уровня развития.

БЕРДАҚ ДӨРЕТИҮШИЛИГИНДЕ САЗ ДҮНЬЯСЫНЫҢ ОРНЫ

Аяпов С.Б.

Самарқанд мәмлекетлик университети

Адамзат баласының жанына рухый азык болып келген жети музаның бири саз әлеми хаққында талай-талай данышпанлар бақалы пикирлер қалдырған. Халық аңызы бойынша да саз (музыка) «адам» деп аталған жаратылыс ийесинің дүньяға келиуінде тийкарғы дәнекер болыпты-мыш. Сонлықтан да болса керек. Әжинияз шайыр: Саз билен сәубетти жалған демеңлер, Адам ата бинят болғанда барды, – деп жырлайды. Инсаният әлемине хызмет етип келген саздың күдирети, тәсир етиушилик күши хәм тәрбиялық әхмийети хаққында Бердақ шайыр шығармаларында да айтылады.

Әсиресе, шайырдың «Мууса бақсыға» деп аталған тәрип қосығын алып қарайтуғын болсақ, бунда саз сәниятының орны хәм оны дөреткен уллы сазгердің (композитордың) илахий дүньясын түсинемиз.

Адамзаттың жанға хәзин,
Гүллендирген кеуил жазын,
Жағымталлы сөзи, сазын,

Тәрип етейин Муусаның, – деген қатарлар арқалы өз қосығын зор пафос пенен баслаған Бердақ шайыр Мууса бақсыны: Таңландырған патша, ханды, Саз бенен ериткен жанды..., – дейди хәм уллы дөретиушинің атқарушылық күдиретине баға бере отырып:

Тәрип етсем, аны дослар,
Адамзаттың уақтың хошлар,
Қайырылады ушқан қуслар,

Сазын еситсе Муусаның, – деп, оның сазын тыңлағанда тек адам баласы ғана емес, ушқан қуслардың да бағытын өзгертип, атақлы сазгерге қарай пәруаз етеуғынлығын көз алдымызға келтире сүуретлейди.

Ала қайыслы дуутары,
Халықтың сүйген қардары,
Адамзаттың шын иңкәри,

Сазын еситсе Муусаның, – деген қосық қатарларында халық шын кеуили менен сүйген уллы сазгерди, уллы сазендени тәриптей келип, онын инсанияттын жүрегіне жол тапқан адамзаттың қарыйдары екенлигин сөз күдирети менен жеткерип береді.

Усындай тәрийиплеулер менен бирге, басқа бақсылар менен салыстырғандағы Муусаның орнын:

Өтеп бақсы, Алланияз,
Хәр жағынан қызығы аз,
Қыс күниңди етеди жаз,

Сазын тыңласаң Муусаның, – деп, уллы дөретиуши ақарған саздың адам жанын жадыратар қууатын көпшиликке мойынлатады.

Халық аңызлары бойынша өз заманында Мууса бақсыны хақыйкый мойынлаған, шын жүректен сыйлаған сөз зергерлеринің бири Әжинияз шайыр болған екен. Усындай аңыздың бир ушлығы Бердақ шайырда да ушырасады. Шайыр:

Әжинияз – сөздин ийеси,
Бақсылардың сүйген досы,
Халықтың келгирген йошын,

Сазын еситсе Муусаның, – деген қатарларында атақлы сөз устасының Мууса сыяқлы уллы бақсыларды сыйлап, оларды ардақ тутқанлығын жазады.

Бердақ шайыр усы «Мууса бақсыға» қосығында сазы менен сөз оңды болмаған бирқатар бақсыларды сынға алып, оларды орны-орны менен атап өтеди. Мысалы:

Жуманияз, Қурбан бақсы,

Айтқан жерде түйебасты, – деп, олардын орынсыз хәзирге көбирек бейим екенлигин көрсетсе,

Құлмамбеттің сөзи уят,
Халмураттың сазы зыят,
Сөзлери өңшең нәсият,

Ақыл ендирер Муусаның, – деп, уллы атқарушының олардан артықмашлығын баянлайды.

Сайекенің аты бақсы,
Саздан көре сөзи жақсы,
Шалабай сөзге масақшы,

Бир ауыз сөзи Муусаның, – деп, Мууса бақсының сазының ғана емес, сөзинин де мәнили екенлигин тилге тийек етеди.

Сейитназар хәм Сейтек деген,
Айттырсаң тәсир етпеген,
Мереке сауған еп пенен,

Сөзи садаға Муусаның, – дегенде де уллы сазгердің сөзге де айрықша кеуил бөлгенлигин, оны кийели санағанлығын айтып өтеди.

Бердақ шайыр саз дүньясына ат қосып, өз өнерлери менен танылған Еденбай, Өтеп,

Алланияз, Жуманияз, Курбан, Құлмамбет, Халмурат, Байнияз, Қутлымурат, Серек, Сайеке, Шалабай, Дурысберген, Бегнияз, Керимберген, Сейитназар, Сейтек, Айеке, Муртаза сыяқлы бақсылардың жетіскенліктері менен кемшиліктерін тилге алыу арқалы сәният әлеміне мәзи кәсіп деп қарамауды, ал оның муқаддеслігін, қадір-қымбатын билиуди, тәрбиялық күшін аңлауды нәсиятлайды. Өз дәуірінде Бердақ шайыр көтерген усы мәселе хәзирги уақытта да итибарлы машқалалардың биринен саналады.

Бердақ шайырдың саз дүньясын қадірлеуи, оның тәрбиялық тәреплерине кеуил бөлиуи, миллий қадириятларымызға жөнекей қарамауды хәм бүгинги жас әуладты кәмалға келтириуде бизиң өткендеги бай руухый мийрасларымызға сүйениуимиз лазымлығын уазыйпа етип қояды. Солай екен, бизиң саз дүньямыз жеткиншеклердің санасын өсириуде, олардың музыкалық билимин жетилистириуде тийкарғы дәреклердің бири болып қала берәди. Бул бағдарда биз Бердақ шайырдың саз дүньясына байланыслы тәлим-тәрбиялық ойларын да басшылыққа аламыз.

БЕРДАҚТЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫ ХАҚҚЫНДА

Әлимбетов Ю.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети, Нөкис қаласы

Бердақтың дүньяға көзқарасының қәлиплесиуи өзи жасаған дәуір – XIX әсирдеги қарақалпақлардың социаллық-экономикалық хәм мәдений шараятлары менен тиккелей байланыслы. Соның менен бирге, бул процессте гуманист-ойшылар дәретушилигиниң тәсири болар екен, олар әлбетте тек ғана Әжинияз, Күнхожа, Өтеп киби XIX әсир қарақалпақ әдебиятының классиклери ғана емес, ал тууысқан халықлар көркем сөз шеберлери, ойшыллары Физули, Науайы, Мақтымқұлы да. Сол себепли де бул гуманистлик негизлерден нәр алған Бердақ дәретушилигинде жәмийет турмысындағы инсанның орны хәм ролине дыққат басым. Деген менен, адам ақылының күши оған шешиуши түрде артықмашлық бере алыуында я бере алмауында социаллық болмыстың белгилеушилик ролин бийкарлау қыйын. Бул бойынша шайырдың бас социаллық идеалының демокрагиялық басламаларға тийкарланған адамгершиликли ғана жәмийеттиң орнауы зәрүрлигин тастыйықлауы жүдә әхмийетли. Бул идея оның бир я еки шығармасына емес, ал пүткил дәретушилигине тән десек, асыра айтқан болмаймыз. Оның шығармаларында жәмийеттиң негизи, әлбетте, ең алды менен хадал атқарылатуғын еркин мийнет болыуы тийислигин көремиз. Соның ушын да мийнет етип, қолды қабартып жеген бир зағараның палдан татлылығы әйтеуір айтылмаған:

Түргелип ертеден, жумысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белінди бүгип,
Дизеңди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ
[1:83].

Мийнеттиң жәмийет турмысындағы орны

хәм роли шайырдың «Қашан рәхәтланадурсаң» қосығының басланыуында бар:

Илми гайыптан сөзлеме,
Кисиниң ярын гөзлеме,
Мийнетсиз дүнья излеме,
Жанды отқа жағадурсаң [1:86].

Дурыс, шайырдың бул жерде мийнеттиң әдеп-икрамлық тәреплерине көбирек итибар бериуин де түсиниу керек. Неге дегенде, мийнет адамның мақсетке мууапық искерлиги хәм бул процессте ол ең алды менен мийнет қураллары арқалы өзиниң талаптарын қанаатландырыуына байланыслы тәбиятқа гәсир болар екен, оған қалақ-қулақ я улығума унамсыз қатнас ерте ме, кеш пе, адамды адамшылық келбеттен махрум қылмаслығына хешким хәм кепиллик бере алмайды. Оның үстине, мийнет адамзат өмириниң мәңги тәбийий шәрти. Онысыз адамзат жәмийетиниң жүзеге келиуи де, адамның өзине өзиниң «екинши тәбият» сыпатында қатнасының қәлиплесиуи де мүмкин болмаған болар еди. Басқаша айтқанда, пүткил адамзат тарийхы – адамның мийнети арқалы қәлиплесиуи, рауажланыуы, өзін-өзи аңлауы.

Бердақ жасаған дәуірдин социаллық байланыс типі – жеке ғәрезлиликке тийкарланған. Адамның күнделикли болмысы – мийнет хәм мийнеттен тысқары сферадағы искерлик хәм ойлау образы хәмме тәреплеме жеке ғәрезлиликке тийкарланған. Тек экономикалық ғана емес, ал экономикалықтан тысқары күшлеу, мәжбүрлеу механизмлери мудары «саз болыудан» жазбайды.

Бул бойынша шайырдың ғәзебин келтиретуғын шараятлар аз емес: тек жатып-ишерлик, жалқаулық ғана емес, ал өзгениң мийнети жемисин ийелеу, өзлестириу. Бул – адам мийнети жемисиниң адамнан